

Komoróczy Géza
Szent tárgyak Jeruzsálemből:
a menóra és a keresztfa a Szászánida korban

I

A Kelet-római birodalom (Bizánc) császára, I. Iusztinianosz (527–565) Beliszarioszt (Belizár) (505 k.–565) nevezte ki a mezopotámiai térség főparancsnokává (i. sz. 526). Néhány évvel később reá bízta az egész Kelet – a perzsa front – fővezérségét is (i. sz. 529). Beliszariosz Észak-Mezopotámiában támadást indított Dara erődje ellen, és sikerült bevennie (i. sz. 530), a következő évben azonban, amikor megtámadta a Szíria felől hazafelé tartó perzsa csapatokat, az Euphratész mentén, Szúránál (Szúrije) súlyos vereséget szenvedett (i. sz. 531). Ezt követően a császár visszarendelte a fővárosba, és egy évtizeden át különböző nyugati hadszíntereken adott neki feladatokat. Ezekben a háborúkban a tábornok pompás győzelmeket aratott, a kor leghíresebb hadvezérének számított, és bár udvari intrikák folytán többször is hosszabb-rövidebb időre kegyvesztetté vált, komoly ellenséges fenyegetés idején Iusztinianosz mindig őt állította a hadsereg élére.

A jeruzsálemi templom kincseit, szertartási eszközeit, köztük a nagy gyertyatartót (*menóra*) először II. Nabú-kudurri-uszur / Nebukhadreccar babylóni király (605–562) vitte el zsákmányul, Babylónba (i. e. 587/586), másodsor, a zsidó háború után, a győztes Titus tábornok, Rómába (i. sz. 70), hogy bemutassa őket az apjával közös triumphusán. E tárgyak egyetlen hitelt érdemlő ábrázolása éppen Titusnak a triumphust megörökítő diadalíve a római Forumon.

A menórát vagy a Rómába betörő Alaric / Alarich (390–410) nyugati góttjai (*visigothae*) hurcolták el a Palatiumból Hispaniába (i. sz. 410), innen pedig a vandalok Africába (Karthago), vagy pedig Geiseric / Genseric (Giserich / Gizerikhosz) vandal király (428–477), amikor a Várost kifosztotta (i. sz. 455); biztosat nem tudunk. Megjegyzendő, hogy mind Alaric, mind pedig Geiseric keresztény volt (ariánus), és a menórát mint szent tárgyat kezelték. Kimenteni akarták a tévelygő római keresztények méltatlan kezéből. Miután Beliszariosz Gelimer vandal királyt (530–534) Észak-Afrikában, Karthagónál legyőzte (i. sz. 533), fővárosából a jeruzsálemi gyertyatartót is magával vitte az új Rómába, akkor az orthodoxia egyik központjába, Konstantinápoly / Bizáncba.

Az eretnekektől megszerzett “hétágú mécses”-t (*heptalükhosz*) a császárvárosban Beliszariosz valóságos császári pompával megrendezett triumphus keretében mutatta be (i. sz. 534). A kortárs bizánci történetíró, Prokopiosz írja, hogy egy zsidó felhívta Iusztinianosz császár egyik főemberének figyelmét: a templomi szent tárgyak őrzésére az egyetlen megfelelő hely az lehet, ahol annak idején Salamon király elhelyezte őket, azaz Jeruzsálem, és egyébként is, jogtalan birtoklásuk már két birodalom bukását okozta, Rómáét és Karthagóét. (Mi inkább azt mondanánk, hogy három birodalom volt, amely Jeruzsálem és a templomi kincstár kifosztása *után* megdőlt: Babylón, Róma és Karthago.) Iusztinianosz mindezeket tudomásul vette, és a hirtelen baljós jelentőségűvé vált tárgyakat

azonnal elküldte Jeruzsálembe, letétbe helyezte őket “a keresztények templomaiban”. Ezek a “templomok” csakis a Szent Sír-bazilikát jelenthetik, a mai Óváros keresztény negyedében.

Iusztinianosz kora után Jeruzsálemben a szentély tárgyai már aligha tűnhettek volna el minden nyom nélkül. Ezért arra lehet gondolni, hogy II. Huszrau perzsa király, amikor Jeruzsálemet elfoglalta (i. sz. 614), mint Jézus keresztfáját, esetleg ugyanúgy magával vitte a menórát és a többi templomi tárgyat is. Ugyanakkor Bíborbanszületett Konsztantínosz császár (920/945–959) szerint Bizáncban az ünnepi körmeneteken mindig körbehordozták a hétágú méceszt. Eszerint a templomi kincsek talán mégis ott maradtak Bizáncban? Netán másolatot készítettek róluk, s ezek esetleg Bizánc török elfoglalásakor (1453) tűntek el? Mellesleg, tudvalevő, hogy az Oszmán dinasztia örökölte Bizánc császáraitól az ereklyegyűjtő szenvedélyt. Isztambulban, a Topkapı Saray múzeumában van egy szál Muhammad próféta (570–632) szakállából is. Ha Huszrau Iránjában: a menóra minden bizonnyal a keresztfával együtt Ktésziphónban (Irák) vagy Taht-i Szulejmán (Ganzaka / Siz, Irán) tűz-templomában volt elhelyezve. A Zagrosz magas hegyeiben, egy kialudt tűzhányó szomszédságában álló szent város a zoroasztriánus tűz-kultusz egyik központja volt, a királyi tűz temploma; a Szászánida királyok a koronázás szertartása után ide zarándokoltak, hogy elvégezzék a beiktatás vallási aktusát. (A város szerepet játszik a középkori Grál-legendában.) Arra nézve azonban nincs utalás, hogy Hérakleiosz császár a keresztfával együtt a hatalmas arany hétágú méceszt is visszakapta és Jeruzsálembe visszavitte volna. Vagy Konstantinápolyba vitte?

II

A babylóniai zsidók az i. sz. VII. század elején nagy reményeket fűztek a Szászánidák Bizánc elleni háborújához. II. Huszrau alatt Babylóniában a zsidók helyzete rendezett volt, a perzsa hadseregben is szolgálhattak. A diaszporának azonban nem volt hatékony központja. Az Ország (*Erec*) Titus és Hadrianus császár (117–138) óta szilárdan (kelet-)“római” kézen volt, és a keresztény Bizánc ellenségesen állt szemben a zsidókkal. Palesztinában a császári hatóságoknak időről időre erőszakkal kellett elnyomniuk a helyzetüket elviselni nem tudó, elkeseredett zsidók lázongásait. Zsidók a samaritánusokkal együtt lázadtak fel Iusztinianosz császár ellen (i. sz. 556); majd ők külön is II. Iusztinosz ellen (i. sz. 578) stb. A hatóságok minden kisebb ellenszegülést az egész város vagy tartomány zsidóságán toroltak meg (Antiokheia, Szíria: i. sz. 592/593 stb.). Különösen Phókasz császár (602–610) alatt érte őket sok súlyos bántalom a keresztények részéről. Erőszakos megkeresztelés, sőt, zsidóellenes zavargás (pogrom) is előfordult (Antiokheia, i. sz. 608/609). Ha a körülmények romlása, a kiszolgáltatottság súlyosbodása valóban, mint a hagyomány tanítja, az Örökkévaló szolgájának, a felkentnek (*másiah / messiás*) a közeli eljövételét jelzi: az idő beteljesedni látszott.

Amikor Hérakleiosz (Heraclius) császár (610–641) a bizánci trónt elfoglalta, a Kelet-római birodalmat mindenfelől ellenség vette körül. Ő legelőször a keleti fenyegetést akarta elhárítani: a perzsákat. Kayserinél (Caesarea Mazaca,

Törökország) mindjárt győzött is a Szászánida II. (Nagy / Győzedelmes) Huszrau (Aparvéz / Parvéz) (590–628) hadseregével szemben, de azután ismét megindult, óriási erővel, a perzsa támadás. Huszrau hadserege, a Márvány-tenger déli partvidéke felől támadva, elfoglalta Antiokheiát (i. sz. 611). Huszrau ebben az évben – trónra lépése 21. évében – adta ki először pénzét (dinár) a büszke felirattal: “Érán (’YL’N) erős lett.” A vereten Anáhita istennő, lángoló dicsfényben. A feliratot a következő évek veretein megismételte. Hamarosan Tarszosz és Damaszkusz is a kezére jutott (i. sz. 613), majd hadserege tovább hatolt előre Palesztina: Tiberiasz, innen pedig Szküthopolisz (Bét-Seán, Izrael) felé. Tiberiaszban, Názáretben, egész Galileában – ahol a legtöbb zsidó élt – örömmel üdvözölték a felszabadító perzsa hadsereget, a csapatokhoz ezek csatlakoztak. Majd a tengerpart következett. Itt a zsidók több városban – például, Akra / Akkóban – szembefordultak a bizánci védősereggel, és segíteni próbálták a perzsákat. Türosz esete bizonytalan. Ezekben az években (i. sz. 614 k.) az egyik / a perzsa ostrom kudarcot vallott, a városban élő több ezer zsidó felkelése ellenére. Utóbb – Eutükhiosz (877–940) alexandriai melkhita patriarcha, orvos és történétíró arab nyelvű *Annales*-e szerint – a görögök minden lerombolt keresztény templomért száz–száz zsidót végeztek ki megtorlásul (lefejezték őket). Caesarea Maritima és Apolloniasz (Arszúf) elfoglalása után már egészen közel volt, kissé délebbre, Judaea hegyeiben, Jeruzsálem.

A diadalmas perzsa hadjárat a zsidókat azzal kecsegtette, hogy Jeruzsálem most végre felszabadul a rómaiak és a Constantinus császár (306/323–337) óta megszakítatlanul tartó keresztény uralom alól: hogy végre eljön a felkent.

Farrukhan perzsa tábornok, a Nyugat főparancsnoka – kitüntető melléknevén: *Sáhrvaráz*, ‘a királyság vaddisznaja’ (a *vaddisznó* jelző dicséretnek számított) – csapatai i. sz. 614 kora nyáron érkeztek meg Jeruzsálem alá. Az eseménytörténet főbb forrásai: Szebeosz i. sz. VII. századi örmény krónikája és Antiokhosz Sztratégosz / Antiochus / Eustratius (Strategius) grúz és arab fordításban fennmaradt krónikája. Zakhariasz, akkor már néhány éve (i. sz. 609 óta) Jeruzsálem patriarchája, fel akarta adni a várost, de hívei rászorították, hogy mint *exarkha* / *dux* megszervezze a védelmet; ezért később a “városvédő” (*defensor civitatis*) névvel tisztelték meg. A keresztény lakosság egy része Alexandriába menekült, a patriarcha, V. (Irgalmas / Alamizsnaosztó) János (Ióannész Eleémón / Johannes Eleemosynarius) (550–619), aki maga is – melkhita patriarkha – Ciprusról menekült el a perzsák elől, szívesen fogadta őket. Az ostrom húsz napig tartott (i. sz. 614. május/június). A 21. napon a kőhajító gépek (*ballisza*) lövedékeitől leomlott a városhely. A perzsa katonák elől sokan a hegyekben, barlangokban, a várostól északra – a mai Damaszkuszi kapunál – nyíló hatalmas ciszternában rejtőztek el, vagy a templomok oltáraihoz menekültek. A perzsa katonák három napon át fosztogattak a szent városban és környékén, megöltek minden keresztényt, aki csak a kezükbe került, feldúlták a keresztény szent helyeket, a templomokat. Leégett a Szent Sír-bazilika is. A bethlehemi Születés barlangja-templomot azonban megkímélték, az evangéliumi három keleti bölcsnek (Máté ev. 2,1-12) a homlokzaton látható ábrázolására tekintettel: perzsa viseletük miatt Zarathustra papjainak vélték őket. Az áldozatok névsorát a Szent Szabaszkolostor egyik szerzetese állította össze, 60 000 keresztény halottról beszél.

(Tudjuk, a hadseregek létszámára, halottakra, foglyokra vonatkozó adatok az ókorban rendszerint erősen túlzók, rendre felfelé vannak kerekítve.) Antiokhosz Sztratégosz azt is állítja, hogy a zsidók felajánlották a keresztény foglyoknak: pénzen kiváltják őket, ha megtagadják a keresztény hitet, és zsidóvá lesznek. Ez az ajánlat csupán a kényszer-keresztelések visszájára fordítása lett volna, de háttérben valójában a foglyok kiváltásának (*pidjon sevujim*) zsidó vallási parancsa áll: mint zsidókat hit-társaiknak kötelességük lett volna kiváltani őket.

A városban élő zsidók nagy lelkesedéssel fogadták a perzsák győzelmét, és felszabadulásnak tekintették. Ugyanígy reagált rá utóbb Dél-Arábiában Muhammad is (*Korán*, 30,1 skk.). Nem lehetetlen, hogy az ostrom idején valami módon maguk a zsidók is segítették ellenségeik ellenségeit; a keresztény történetírás idővel egyre nagyobb szerepet tulajdonított közbeavatkozásuknak. Zsidó értelmezés szerint Huszrau, mint hajdan Róma ellenfele, a párthus Pakórosz (i. e. 40), felszabadította Jeruzsálemet: ő most a keresztény "Róma" uralma alól.

Farrukhan tábornok igazi küldetéses felszabadítóként viselkedett. A történetek után Jeruzsálemet szerződéssel átadta a zsidóknak. Később a keresztények a helybeli zsidókat vádolták a perzsa katonák kegyetlenkedései miatt. Abban nem kételkedhetünk, hogy a zsidók, megszűnván "Róma" fennhatósága, mielőbb helyre akarták állítani Jeruzsálem egykori – halákhikus értelemben – szent város státusát, mint régebben is, Bar Kosziba felkelése alatt (i. sz. 132) vagy Iulianus császár keleti hadjárata idején (i. sz. 363), amikor remény nyílt még a templom újjáépítésére is. Rituális buzgalmukat azonban Huszrau nem támogatta. Talán a perzsa keresztények közbenjárására (ami, lévén azok nesztoriánusok, meglepő volna); talán mert a zsidók nem voltak elegendően és elég erősek ahhoz, hogy a város és a tartomány vezetését rájuk bízva; talán mert az elvárt fegyveres zsidó segítség máshol (Türosz) nem bizonyult elegendőnek "Rómá"-val szemben; végül, talán mert a jeruzsálemi zsidók nem tudtak, Huszrau nesztoriánus kincstárnoka, Jazdin követelésének megfelelően, elegendő pénzt felhajtani a városban: végül kitiltotta őket Jeruzsálemből (i. sz. 617), és a velük szemben álló keresztényeknek megengedte, hogy helyreállítsák lerombolt templomaikat. Modestus érsek (?–630/634) az újjáépítéshez az örmény keresztényektől levélben kért segítséget.

A szent keresztet – a hagyomány szerint Jézus egykori keresztfáját vagy annak egy darabját – annak idején Helené / Szent Ilona, Constantinus császár anyja találta meg szentföldi zarándokútja során (i. sz. 323). Az anyacsászárné Jeruzsálemben az ott élő tudós keresztény papok buzgó közreműködésével igen rövid idő alatt tévedhetetlenül azonosítani tudta Jézus élet- és szenvedéstörténetének minden topográfiai és tárgyi nyomát. A következő évtizedekben Jeruzsálemben több keresztény zarándok látta a kereszt-relikviát. Szilánkjai azonban hamarosan igen keresett ereklyék lettek, több keresztény egyházi központba vittek belőlük egyet-egyét. Az egyik legismertebb ókori zarándok, Silvia Egeria / Aetheria apáca, aki Galliából ment a Szentföldre (i. sz. 380), megbotránkozva említi, hogy valaki már leharapott belőle egy darabot, amikor föléje hajolt, hogy megcsókolja. Kérdés, közel háromszáz évvel Helené után mi maradt meg Jeruzsálemben a durván faragott gerenda-cölöpből. (A középkorban szinte felmérhetetlen a keresztfa szilánk-ereklyéinek száma; a szent kereszt ereklyetartó a nyugat-európai ötvösség külön műformája volt.) A jeruzsálemi keresztények, mint Tabari arab történetíró

írja, a keresztfát arany ládába zárva, elásva őrizték, a hely fölé, hogy ne lehessen észrevenni, zöldségeskertet ültettek. Farrukhan-Sáhrvaráz kényszerrel és kínzásokkal kiszedte belőlük, hogy hol van a láda elrejtve, és amikor engedtek neki, saját kezével ásta ki, és nyomban elküldte Mezopotámiába Huszrau királynak (i. sz. 614). A perzsák más keresztény ereklyét is magukkal vittek: a szivacsot, amelyet a kereszt körül álldogálók egyike Jézusnak felnyújtott (Máté ev. 27,48 stb.), a lándzsát, amellyel egy római katona megadta neki a kegyelemdőfést (Ján. ev. 19,34) stb.

A becses zsákmányt elkísérte a "babylóni fogság"-ba, és haláláig mellette maradt, előkelő fogolyként maga is, Zakhariasz patriarcha. Az egyházi hagyomány úgy állítja be, hogy a szent keresztet őrizte; valójában Farrukhan bizonyára mint volt városparancsnokot vitte fogságba. Jeremiás példájával élve (Jer. 29), csak éppen az ellenkező irányban, fogságából levelet intézett a jeruzsálemi keresztényekhez, hitük megtartására buzdítva őket. Távolléte alatt Jeruzsálemben Modestus érsek volt a helyi képviselője (*locum tenens*).

Huszrau a szent keresztet mint rendkívül értékes győzelmi jelvényt fővárosában, Szeleukeia-Ktésziphónban egy külön e célra épített kincstárban helyezte el. Más forrás szerint két keresztény felesége egyikének palotájában őriztette, lepecsételt ládában. A két keresztény királyné: a legendás Maria, Maurikiosz császár (582–602) leánya (orthodox), illetve az örmény Sirin (monophysita). Talán Zakhariasz patriarcha is a keresztény királyné palotájában kapott méltóságos fogolyként elhelyezést. Örményországban egyébként lábra kapott az a híresztelés – inkább kegyes legenda –, hogy maga az Óhrmazd-hívő Huszrau is megkeresztelkedett. Ismét más forrásban egy bizonytalan értékű – a perzsák elleni háború további eseményeinek ismeretében egyenesen valószínűtlen, de a keresztfá presztizsét mégis jellemző – legenda szerint Huszrau Taht-i Szulejmánba vitte az ellenségei számára szent zsákmányt, mint ahogyan korábban Bahrám Gór Szászánida király (421–429) is itt helyezte el a legyőzött hephthalita khán koronáját.

Jeruzsálem perzsa elfoglalása és a keresztény ereklyék hadizsákmányul ejtése élénk visszhangot váltott ki az érdekeltek körében. A Palesztinában – főként az északi városokban, mindenekelőtt Akrában és Tiberiaszban – élő zsidók számára azt jelentette, hogy az ősi zsidó városban megszűnt, vagy legalább meggyengült, a keresztény papság korábban korlátlan hatalma. Jeruzsálem elfoglalásával Huszrau, mint egykor Kürosz, tápot adott a zsidók messianisztikus reménységének (*Széfer Zerubbábel*). Ismét nyomban lángra kapott szívükben a vágy, hogy majd a templomot is újjáépíthessék. Az újjáépítést, a hagyomány szerint, a felkent hozza el. A szent város felszabadítását a zsidók lelkesen ünnepelték Babylóniában is.

Huszrau hadserege nem állt meg Jeruzsálemben. Tovább haladva, délen a perzsa csapatok elérték Gázát (i. sz. 616), benyomultak Egyiptomba, elfoglalták Alexandriát (i. sz. 619). Ekkor vesztette életét Irgalmas / Alamiznaosztó János patriarcha és sok jeruzsálemi menekült. Maga Huszrau király, délnek hajózva, a Níluson felfelé, eljutott egészen Etiópia északi határához. A Nílus-völgy tartós megszállására készült: arra, hogy az országot a birodalomhoz csatolja. Már nem pusztán Kürosz lebegett a szeme előtt: inkább Nagy Sándor.

Közben Farrukhan tábornok csapatai elérték Konstantinápolyt, pontosabban, a városnak az ázsiai parton fekvő részeit: Szkutarit (i. sz. 615). A Kelet-római birodalom fővárosát mintegy tíz éven át a perzsa katonák sátrai vették körül, a Boszporusz túlsó partján legfeljebb mérföldnyire az Aja Szofiától és a császári palotától, jóllehet komolyabb összecsapásra éveken át nemigen került sor. Mindezen felül észak felől az avarok támadása (i. sz. 617) is súlyos fenyegetést jelentett. Egyiptom elvesztése megfosztotta a várost a legfontosabb élelmezési cikktől (gabona). Hérakleiosz már-már azon gondolkodott, hogy odahagyja Konstantinápolyt, és visszatér Karthagóba, ahonnan a császári trón megszerzésére elindult, hogy ott szervezze meg a város felmentését. Csak Szergiosz patriarcha (610–638) erélyes hangú prédikációja tudta eltéríteni szándékától: a székesegyházban a város egész lakosságának színe előtt meg kellett esküdni arra, hogy nem hagyja el a várost, és vezetni fogja a hadjáratot. Szergiosz a továbbiakban minden lehető módon támogatta: az egyház pénzével, arany, ezüst kincseivel is.

Egy örmény krónikás, Szebeosz fenntartotta Huszrau ebből az időből való levelét Hérakleioszhoz: “Mi, Huszrau, akit az istenek (!) kedvelnek, az egész föld ura, a nagy Hurmuz (IV. Hurmuz Szászánida király, 579–590) fia, belátás nélküli / csekély értelmű és méltatlan szolgáknak, Hérakleiosznak...” Stb. A címzés nem azt mutatja, hogy Huszrau fel akarta volna adni a harcot.

Irán hatalma ekkor – egy pillanatra – nagyobb területre terjedt ki, mint egy évezreddel korábban a mintaadó Akhaimenida dinasztiaé. Huszrau már nem a perzsák hagyományos zsákmányszerző hadjáratát folytatta: már felcsillant előtte az igazi hódítás – az igazi világbirodalom – lehetősége. De mint ezt már korábbi jelek is sejtetni engedték, a nagyszabású hódító offenzíva eredményeinek megszilárdítása meghaladta az erejét. Nem volt komolyabb hajóhada, amely lehetővé tette volna, hogy a kezét rajta tartsa a Boszporuszon. Nem volt hátországa sem: a győzelemhez támogatást kellett volna kapnia legalább Szíriából és Kis-Ázsiából, emberben, élelmiszerben, hadianyagban egyaránt.

A körülzárt Konstantinápoly szorongatott éveiben Hérakleiosz császár végül elérte, hogy a “kékek” és “zöldek” egymással vetélkedő cirkuszi pártjai félretegyék addig békíthetetlen viszályukat, és ez egyszer összefogjanak (i. sz. 622). Jeruzsálem perzsa megszállása és a szent kereszt fogsága volt az az érv, amellyel megszerezte az egymásra acsargó és a perzsák elleni közös harctól addig visszahúzódozó keresztény alattvalók támogatását. A császár szent háborúra hívta fel a keresztényeket: először a történelemben. Nem mulasztotta el a szükséges gazdasági és katonai reformokat sem. A kormányzása alatt álló területeket felosztotta nagy katonai adó-kerületekre (*thema*), ezek élére kiterjedt jogkörrel rendelkező parancsnokot állított, a körzetekben letelepítette a hadsereg katonáit, és földbirtokhoz juttatta őket. A telkes katonaság intézménye kevésbé terhelte a kincstárat, mint a fizetett hadsereg, és a katonákat is erősebben kötötte a császárhoz és tábornokukhoz, mint a különben mindig késve érkező vagy éppen elmaradó zsold. Az új bizánci rendszer közel állt ahhoz, amelyet pár évvel korábban Huszrau Iránban bevezetett, s amelynek előzményei az ősrégi mezopotámiai telkes katonaságig mennek vissza. Az Euphratész nyugati partjának térsége *Mesopotamia* névvel külön *thema* volt.

Néhány évvel később Muhammad is meghirdette (lásd *Korán*, 2,190 skk.; 9,36 stb.) a szent háborút (arab *dzsihad*) valamennyi pogány / hitetlen, értsd: a nem muszlimok ellen (i. sz. 628). A *hitetlen* ellenfelek akkor éppen mind Hérakleiosz, mind pedig Muhammad számára a perzsák voltak; ámde a muszlimok mégsem próbáltak szövetséget kötni a keresztényekkel: számukra ők is hitetlenek voltak, ők is ellenfelek.

A császár nagy összegű váltságdíj ellenében békét kötött az avarokkal, és elérte, hogy azok felhagyjanak a birodalom elleni támadásokkal. A keresztény egyház is minden anyagi erejét a rendelkezésére bocsátotta. Bizáncban nagy lelkesedés támadt a felszabadító háború iránt.

A hadsereg húsvét hétfőjén indult el a fővárosból (i. sz. 622. április 5). A legfőbb főparancsok maga a császár volt: Hérakleiosz valóban maga irányította a hadműveleteket. A Fekete-tengeren hajóra szálltak, Kis-Ázsiában megverték Farrukhan-Sáhrvaráz hadseregét. Közben az avarok, megszegve a szerződést, mégis hátba támadták Bizáncot. A támadás a perzsákkal összehangolt akció lehetett. A császárnak vissza kellett térnie Konstantinápolyba.

Hérakleiosz nem tántorodott meg: a következő évben folytatta a hadjáratot Kis-Ázsia területén. Hadserege hónapokon át szorosan a perzsák nyomában volt. Az első nagyobb ütközetet valahol Kappadókiában vívták meg (i. sz. 623. február), ez a bizánciak fölényes győzelmét hozta. A császár feltartóztathatatlanul haladt előre Armenia és Média / Azerbajdzsán térsége felé. Sáhrvaráz tábornok és a Dél csapatainak parancsnoka, Sáhín tábornok hadseregét kiszorította Kis-Ázsiából. Azerbajdzsán felől akart a perzsák hátába jutni. Elfoglalta Taht-i Szulejmán szent városát, lerombolta a Szászánida királyság tűz-oltárát (i. sz. 623). A győzelem alkalmából Szezgiosz patriarcha szertartási himnuszt költött.

E győzelmei után Hérakleiosz továbbra is a hadszíntéren maradt, Kis-Ázsiában és a Kaukázus térségében gyűjtött hadsereget a perzsák elleni újabb harcra. A győzelem érdekében szövetséget kötött a keleti türk / kazár kagánnal is. A források hol türk, hol kazár szövetségről beszélnek. A türk kagánnal Tiflisznél (Tbiliszi) találkozott (i. sz. 626), Ziebel (Jebgu) leszállt a lováról, és hódolattal leborult a császár előtt, az pedig viszonzásul a saját diadémját helyezte a fejére, és ígéretet tett arra, hogy a keleti fronton majd ő fog támogatást nyújtani neki. Ziebel jelentős kazár sereget bocsátott Hérakleiosz rendelkezésére. A kagánnak a császár odaígérte leánya kezét is, a hercegnő (Eudokia) útnak indult a kazárok földjére, a Kaukázuson túlra, de Ziebel közben meghalt, így a házasság nem jött létre.

Nem tétlenkedett a Nyugaton operáló perzsa hadsereg sem: Kis-Ázsiában elfoglalta Ankyrát (Ankara), és végre – egyezsége lépve az avarokkal – nagy erővel ostromolni kezdte Konstantinápolyt (i. sz. 626). A város védelmét, a császár távollétében, Szezgiosz patriarcha vezette. Az avarok visszahúzódtak, a bizánci flotta elűzte a perzsákat az Aranyszarv-öbölből, Sáhrvaráz tábornok visszavonult az ázsiai partra, Khalkédonba.

Hérakleiosz császár három részre osztotta a bizánci hadsereget, az egyik az ő vezénylete alatt maradt, a másikat testvérére (Theodórosz) bízta, a harmadikat Konstantinápoly alá küldte. Theodórosz hadserege Észak-Mezopotámiában megverte Sáhín tábornok csapatait, és folytatta az előrenyomulást, egyenest Sáhrvaráz visszavonuló hadseregével szemben. A Konstantinápolyhoz kirendelt

erők feltörték a város körüli ostromgyűrűt, és délebbre, az Alexandrettai-öböl mellől újabb, heves erejű támadást indítottak a perzsák ellen (i. sz. 626). A hadjáratot maga Hérakleiosz vezette, nagy bátorsággal, ellenfelei úgy érezték, személyesen van jelen mindenütt.

A bizánciaknak sikerült a perzsákat visszaszorítaniuk Mezopotámia területére. Ezt követően Hérakleiosz újabb lendületes hadjárata folyamán megvívta a háború döntő ütközetét. A császár i. sz. 627 őszén indult el keletre. A Huszrau által tartott észak-mezopotámiai területeket megkerülte, és Azerbajdzsán felől, a Zagrosz egyik híres hágóján – a 2981 méter magas Kelisin-hágón – át nyomult be a Tigris völgyébe. A két hadsereg egy görögül Kleiszurának (‘szikla-szoros’) nevezett falnál került szembe egymással, Mószul közelében, a folyam bal partjánál – talán éppen az egykori asszír főváros, Ninua / Ninive romjai fölött magasodó dombokon (Qújundzsik vagy Nebi Júnusz). A ninivei csatában (i. sz. 627. december 12) a perzsák megsemmisítő vereséget szenvedtek a bizánciaktól. A heves küzdelem hajnaltól egészen a korán beálló sötétségig tartott. Hérakleioszt az ajkán egy lándzsa megsebesítette, lova (Phallasz) is sebet kapott, de a császár, karddal és lándzsával, végig együtt küzdött a katonáival. A perzsa sereg főparancsnokát, Rhazatész tábornokot párharcban ölte meg. A hadvezér lándzsahegyre tűzött feje rémületet keltett a perzsa harcosok soraiban. Maga Huszrau, nem annyira idős kora miatt, hanem inkább azért, mert mint perzsa király nem kockáztathatta az életét, a távolból figyelte a küzdelmet. Látván a csatavesztést, híres lova hátán menekülőre vette. A tartalék lovasság mindvégig hátrébb várakozott, parancs nélkül nem avatkozott be a harcba, és éjszaka, már királya és parancsnoka nélkül, felszedte a tábornokot, és szétszóródott, ki-ki ment, amerre lova látott.

A csatát követően Hérakleiosz gyorsan megszállta Ninive egész környékét, elfoglalta a két Zábú hídfőit és keletebbre, a Tigris bal partján Adiabéné területének nagy részét. Amire Traianus császár egykor (i. sz. 116) oly erősen vágyott, de hiába: végre AsszírIA egész területe “Róma” kezére került. A császár visszaszerzett mintegy 300 római hadijelvényt, kiszabadított számos edesszai és egyéb foglyot, minden várakozását felülmúló zsákmányra tett szert.

Huszrau a ninivei csata után délkeleti irányban vonult vissza, kedvenc várába, Dasztagerdbe (Dasztagerd el-Malik). A vár és palota valahol a Tigristől keletre, a Zagrosz hegyei felé húzódó térségben állt, délre a Dijálától, közel a Nahraván csatorna – a Tigris keleti mellégága – kezdetéhez, Ktésziphóntól lovon talán másfél–két napi távolságra. Bevonulása ünnepélyes volt, hívei hódolattal fogadták. De nem érezhette magát biztonságban: Hérakleiosz szorosan a nyomában volt. Huszraunak, mint hamarosan kiderült, csak kilenc napnyi előnye maradt. A király már a harmadik napon elmenekült Dasztagerdből, a legnagyobb titokban, a legszűkebb környezetével: feleségével, Sirinnel és három ágyasával; a várfal egyik résén át szöktek ki, Ktésziphón felé. Menekülésük első éjszakáján egy paraszt viskójában húzták meg magukat. Távozásukat követően nem sokkal a bizánciak elfoglalták Dasztagerd várát, és felégették (i. sz. 628 legelső napjaiban). A fővárosba Huszrau akkor már közel negyedszázada nem tette be a lábát; most Ktésziphónban szeretett volna menedéket találni. Itt is ünnepélyes bevonulást tartott. De Hérakleiosz i. sz. 628. január 10-én elérte a Nahraván vonalát; már csupán a folyó és néhány kilométer választotta el Ktésziphóntól. Ekkor már vele

voltak a Kaukázus felől megérkező türk – tulajdonképpen: kazár – seregek is. A Nahraván átellenes oldalán Huszrau is nagy erőket gyűjtött össze, és hogy a bizánciak átkelését megnehezítsék, felégették a hidakat. Hérakleiosz megfontoltan a várakozás mellett döntött. Szerencséjére, csapatait visszavonta a hegyekbe, még mielőtt megindult volna a nagy téli eső és északabbra a havazás, amely abban az évben megállás nélkül több mint egy hónapon át tartott, és teljességgel lehetetlenné tette a hadsereg mozgását. A kényszerű téli pihenőt a császár és a bizánci hadsereg Taht-i Szulejmánban töltötték (628. március–április).

Ezekben a hónapokban Huszrau láthatóan már elvesztette a fejét. Hérakleiosz sorra küldte hozzá a követeket, felszólítva, hogy egyezzenek meg a béke feltételeiről: kímélje meg alattvalói életét, és óvja meg országát a kardtól és a lángoktól. Huszrau a tábornokain kérte számon azt, hogy ilyen helyzetbe került, többeket kivégeztetett, majdhogynem sorra került még Sáhrrvaráz tábornok is, pedig neki aztán igen sokat köszönhetett. A király kijelentette, hogy Séroét, aki – Sirin királyné fia – a trón kijelölt várományosa volt, félreállítja, és egy másik fiát teszi meg utódjának. Hívei már-már nem tudták, kitől tartsanak inkább: az ellenségtől-e, vagy pedig saját királyuktól. Huszrau félelmében Ktésziphónból átmentette magát a Tigris túlsó, nyugati partjára, Szeleukeiába. A király, aki – megcsúfolva korábbi vitéségét – most gyáván menekült Hérakleiosz elől, már nem számíthatott a hadsereg odaadására vagy támogatására. Maga láthatta, hogy tehetetlen, és nyilván a környezete is fenyegető nyomás alatt tartotta. Az ország néhány főemberének – mindössze 22 szatrapának – sebtiben összehívott gyűlése előtt lemondott, illetve talán inkább letették a királyi hatalomból. Palotájának egyik épületében szigorú fogságba vetették.

A leszámolás mögött éppen Séroé állt. Az országos gyűlés – II. Kavádh névvel – nyomban Huszrau leváltása után kikiáltotta királynak (i. sz. 628. február 25). Az új király – apjának szeme láttára – könyörtelenül kivégeztette minden lehetséges vetélytársát, összesen 18 fivérét, apját pedig kilökte a trágyadombra. Huszrau pár nappal később nyomorult halált halt (i. sz. 628. február 28). Séroé-Kavádh fűt-fát megígért mindenkinek: a zsold felemelését a katonáknak, szabadon bocsátást a foglyoknak, tartós békét és az adók csökkentését az országnak, korlátozások nélküli vallásgyakorlást a keresztényeknek.

II. Kavádh még a Huszrau elleni puccs évében követek útján békét kért, mint levelét címezte, “fivéré”-től (!), Hérakleiosztól. Hérakleiosz úgy döntött, hogy nem viszi tovább a háborút: fő célját, a perzsa csapatok kiszorítását Kis-Ázsiából, már elérte, de talán tartott attól is, hogy II. Kavádh esetleg nagyobb hadsereget gyűjt, és megtámadja. Otthon, Konstantinápolyban, a teljes győzelemért kijáró dicsőség jutott részül. A diadalmenet i. sz. 628. december legvégén volt. Kocsiját, amikor a városba bevonult, négy elefánt húzta, az út mentén a lakosság olajágakat lengetett, lámpásokat gyújtottak a tiszteletére. A hálaadó szentmisét Szergiosz patriarcha i. sz. 629. első napján mutatta be az Aja Szofiában.

Kavádh mindössze hét hónapnyi uralkodás után i. sz. 628 végén meghalt. Talán járvány végzett vele, talán Sirin anyakirályné mérge: a források mást-mást mondanak. Utána bizánci feleségétől született kiskorú – Tabari szerint mindössze 7 éves – fia lett a király: III. Ardakhsír (628–629). Kavádh a halála előtt azt az óhaját nyilvánította ki, hogy Hérakleiosz császár legyen a fiú gyámja. A gyermek helyett

egy udvari méltóság, a főpohárnok vitte az államügyeket. A szerencsétlen Ardakhsírnak még rövidebb idő jutott a királyságban, mint elvetemült apjának: Huszrau egykori tábornoka, Farrukhan-Sáhrvaráz, akinek a még megmaradt hadsereg a kezében volt, talán éppen Hérakleiosz császárral egyetértésben fellázadt ellene, hadserege élén bevonult a fővárosba, és megölette (629. június), majd mindjárt ő maga foglalta el a trónt.

A békét, amelynek feltételeiben a bizánci és perzsa követek időközben megállapodtak, Sáhrvaráz kötötte meg a császárral, valahol Armeniában: két kevély katona, akik közül az egyik végül fölébe tudott kerekedni a másiknak. A szerződést i. sz. 629 nyarán pecsételték meg. Az egyezség szerint a perzsáknak vissza kellett adniuk minden elfoglalt bizánci területet, visszarendelniük mindenünnen a csapataikat, szabadon bocsátaniuk a foglyokat. Határuk, a hagyományoknak megfelelően, az Euphratészt jelölték ki: évszázadok óta ez a folyam volt az eszmei határ a két nagyhatalom között. A Kelet-római császárság visszanyerte keleti tartományait: Egyiptomot, Palesztinát, Szíriát, a római Mezopotámiát, Armeniát. Hérakleiosznak nem kellett ostrom alá vennie Ktésziphónt: mint a béke ura vonult be a Szászánida fővárosba. Szeleukeiában a városfal egyik védőtornyában talált (1967) kincslelet II. Huszrau közel 200 verdefényes érméjét tartalmazza, feltehetően a hadsereg vagy egy kisebb csapategység pénztára volt, és a sebtiben visszavonuló katonák nem tudták magukkal vinni.

A perzsa háborút győztesként lezáró császár még abban az évben visszafoglalta Jeruzsálemet is (i. sz. 629). Azaz a perzsa uralom összeomlása után bevonult a városba. A keresztény hagyomány szerint 37 000 hívő keresztényt szabadított ki a fogságból; a "fogság" a perzsa uralmat jelenti, a "kiszabadítás" pedig felszabadítást; eszerint azonban másfél évtizeddel korábban, amikor Jeruzsálemet elfoglalták, a perzsa katonák mégsem öltek meg minden keresztényt. Hérakleiosz engedett a keresztény papság nyomatékosan kinyilvánított kérésének, és katonái a városban sok zsidót megöltek, megtorlásul azért, mert kitartottak a perzsák mellett. Mint korábban Hadrianus, a császár a továbbiakban minden zsidót kitiltott Jeruzsálemből, megtiltotta, hogy egyáltalán belépjenek a városba vagy három mérföld sugarú környékére – írta utóbb Hitvalló Theophanész (Theophanes Confessor) (752–818) apát. A zsidók elleni atrocitások nem korlátozódtak Jeruzsálemre: más városokból, például, Edesszából is elűzték és kitiltották őket, sőt, néhány év múlva Hérakleiosz elrendelte, hogy minden bizánci zsidó köteles megkeresztelkedni.

A perzsáknak, természetesen, le kellett mondaniuk a szent keresztről. Az ereklyét Hérakleiosz kívánságára Hierapoliszban (Bambüké / Mabog / Membidzs, Szíria) adták át a császárnak, i. sz. 630 nyár elején; mint várható volt, egy Euphratész menti városban: a határon. Zakhariasz patriarcha nem sokkal Hérakleiosz győzelme előtt halt meg a fogságban. Más – nyilvánvalóan kegyes-szépítő – adat szerint a kereszttel együtt visszatért Jeruzsálembe, és véget érve küldetése, békésen elhunyt.

A keresztfát Hérakleiosz ünnepélyes szertartással saját maga – mintegy dicsőséges zarándokúton – vitte vissza Jeruzsálembe (i. sz. 631). A többi ereklyét (szivacs, lándzsa) egyenesen Konstantinápolyba vitette. Az út során Tiberiaszban a

keresztények megvádoltak egy zsidó férfit, bizonyos Benjamint, hogy sanyargatja őket. A kérdésre, hogy miért, azt felelte: “Mert ellenségei a hitemnek.” A császár büntetést rótt ki a zsidóra: megtérése után Neapoliszban (Nablús) kényszerrel megkeresztelték.

A szent keresztet vivő menet (i. sz. 631. március 21) nagypéntek napján vonult be Jeruzsálembe. Mielőtt a Szent Sír-bazilikába belépett volna, Hérakleiosz alázatosan levetette császári hatalmának jelvényeit, a diadémát és a bibort. A patriarcha, mint Szebeosz írja, ellenőrizte, sértetlen maradt-e a kegytárgy ládáját lezáró pecsét, majd felnyitották a ládát, és a keresztet elhelyezték a templomban. Szergiosz ugyanezen a napon ünnepélyes misét mondott Konstantinápolyban. A császár a következő hetekben dicsősége teljében fogadta a keresztény világ követségeinek köszöntését. A perzsáktól és zsidóktól szerzett zsákmányból bőségesen kárpótolta a keresztény egyház és a papok veszteségeit, tartozásainak megfizetése végett külön alapítványt hozott létre, és külön adókat is kivetett. Mindezek után Hérakleiosz újból felállította a “római” igazgatást a Szentföldön: megszervezte a határőrséget is, talán nem sejtve, hogy leghamarabb éppen a déli *limes* védelmére lesz szükség, de azt sem, hogy a déli határok védelme – Muhammad harcosaival szemben – akkor már hiábavaló lesz.

III

Az első támadást Bizánc egyik déli helyőrsége ellen az arabok éppen Hérakleiosz diadalának évében (i. sz. 629) indították (Muta, a Holt-tengertől délkeletre). Ez még sikertelen maradt. Egy évvel később a nagy Khálid ibn el-Valid tábornoknak a szíriai határtérségbe vezetett portyáján a muszlimok az Arab-félszigeten, a Negev sivatagban, a Holt-tenger környékén már egyszerűen előpörték a bizánci határőrséget és a limest (i. sz. 630. október–december).

Maga a keresztfa nem maradt sokáig Jeruzsálemben: négy évvel ünnepélyes visszavitele után Hérakleiosz császár, az arabok elől, Konstantinápolyba menekítette; ott, mint a menórának, nyoma veszett. Ma Jeruzsálemben, a Szent Sír-bazilika egyik külön emeleti helyiségében, csak hült helye látható: a Golgotha sziklába vájt kis lyuk vagy gödör, ahol a jámbor hagyomány szerint eredetileg állt. Az üres gödröt ezüstlemez díszíti.

Az i. sz. VII. század második felében egy szír nyelvű keresztény jövendölés (Pseudo-Methodius) a szent kereszt felállításához mint jelhez kapcsolja a Pusztulás fiának megjelenését Jismáél, a “vadszamar az emberek (között)” (Gen. 16,12) törzseből, Jathribből (Medina); a Pusztulás fia Jeruzsálemben megy majd, és belép a templomba... A jövendölés, persze, utólagos volt, *ex eventu*. Omár, a második kalifa (634–644) Jeruzsálemet két évi ostrom után, i. sz. 638-ban foglalta el.

Bővebb szöveggel, forrás- és szakirodalmi hivatkozásokkal megjelenik a *Keresztény–zsidó teológiai évkönyv, 2003* (szerk. Szécsi József) lapjain.